

Kovács Gábor: * POLITIKA, CIVILIZÁCIÓ, TERMÉSZET I.
Bibó István és az ökológia . **
(Liget, 2013/6, 68–84.)

I. A probléma

Bibó nem sorolható be a zöld gondolkodók egyébként igencsak heterogén táborába. És mégis: írásait forgatva nem tudtam szabadulni egyfajta *deja vu* érzéstől: van valami, ami rokonítja őt az ökológizmus gondolkörével. Amikor 2011-ben, a százéves évforduló miatt ismét elővettem az írásait, ez az érzés még erősebb lett.¹ Ám amikor megpróbáltam módszeresebben is foglalkozni a témával, kételkedni kezdtem: egyáltalán van ilyesféle vonzalma Bibónak?

Olyan megközelítést kerestem. Hogy egyértelmű legyen a hipotézis bizonyítása vagy elvetése. Mindenekelőtt a bibói gondolkodás *kontextualizálása* látszott szükségesnek. Bibó István magyar politikai gondolkodó volt: a kínálkozó kontextus tehát a magyar (politikai) eszmetörténet. De vonatkoztatási keretnek ez így túlságosan tág: bizonyos időbeli koordináták megadásával igyekeztem szűkíteni. Bibó élete a magyar történelem három korszakán ívelt át: 1911-ben, az Osztrák-Magyar Monarchiában született, fiatalkorát a Horthy Miklós nevével fémjelzett időszakban élte, s minthogy 1979-ben halt meg jócskán szerzett tapasztalatokat a létező szocializmusról. Intellektuális szocializációja a két világháború közötti időszakban történt. Vitakoznak, milyen mértékben változott gondolatvilága,² de abban konszenzus mutatkozik, hogy a második világháború végére tartalmában és fő irányában kikristályosodott. (Nem sugallnám, hogy Bibó ezután érdemben nem reagált az őt ért

---

* A szerző az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontja Filozófiai Intézetének tudományos főmunkatársa

** A tanulmány *A magyar filozófiatörténet narratívái (1792–1947)* című, K104643-as számú OTKA-projekt keretében készült. Ezúton is köszönöm a Dénes Iván Zoltántól, Mester Bélától, Percz Lászlótól és Szántó Verától a Bibó István Szellemi Műhelyben kapott hasznos észrevételeket és javaslatokat.

¹ Az érdeklődő számára haszonnal forgatható a centenáriusra kiadott kötet: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Bibó 100 Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek*. Budapest: Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2012. (A továbbiakban: Bibó 100)

² Nagy J. Endre álláspontja az, hogy 1935-ben Bibó egyfajta konverzió ment keresztül, s ennek következtében ezután után született írásai kérdésfelvetésüket és tárgyakat illetően alapvetően különböznek a korábbiaktól. Ezzel szemben Balog Iván úgy véli, hogy Bibó valóban elfordult a jogfilozófiától a politikaelmélet felé, ám az őt foglalkoztató problémák folyamatossága megmaradt. Jömagam Balog álláspontját osztom. A vitára vonatkozóan lásd: Nagy J. Endre: „Tettbeszéd” *Bibó István 1935-ös „megtérése”*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét*. Tanulmányok Bibó István életművéről. Budapest: Új Mandátum, 2001, 111–144; Balog Iván: *Bibó István társadalomelméleti előfeltevései*. (Az egyensúly kérdése). In: Uo. 11–36; Kovács Gábor: Barbárok a kertben. Modernitáskritika és haladáshit viszonya Bibó István politikai filozófiájában. *Világosság*, 1998/3, 48–71.

intellektuális kihívásokra: azt viszont igen, hogy válaszait a két háború között kiformalódott eszméi határozták meg.)

Gondolatmenetem keretétől tehát a húszas-harmincas évek magyar eszmetörténetet választom. Csakhogy ez még mindig túl tág ahhoz, hogy érdemben használható legyen. A korszak magyar áramlatai közül a Bibó a népi mozgalomban találta meg szellemi otthonát, s élete végéig ragaszkodott hozzá. Erről tanúskodik a hetvenes években felvett életútinterjú-sorozat,³ illetve az ugyancsak ebben az időszakban született kismonográfia terjedelmű *Borbándi-levél*.⁴

Persze a magyar népi mozgalom rendkívül heterogén volt, így bajosan töltheti be a szükséges keret funkcióját. Segíthet néhány név – például Erdei Ferencé, a fiatalkori baráté, aki nemcsak „bevitte” Bibót a népi mozgalomba, hanem akinek műveit a fiatal Bibót ért meghatározó jellegű impulzusok között kell számon tartanunk. A másik név Németh Lászlóé, akinek *Tanúja* – Bibó egykori leveleinek tanúsága szerint – szellemi tájékozódásának fontos forrása volt. A harmadik Hajnal Istváné, akinek történelemszociológiája meghatározta a bibói politikai gondolkodást. Hajnal nem volt a népi mozgalom tagja, de a történelemszociológiájáról írott nagy ívű és alapos Erdei-tanulmány⁵ – kétségkívül a legértőbb kortárs elemzés –, és Németh László méltatása is bizonyítja, hogy Hajnal koncepciója szorosan kapcsolódott a népi mozgalomhoz⁶.

Tehát: Bibó István, Erdei Ferenc, Németh László, Hajnal István. Vajon Bibó életműve felől nézve van-e bennük közös nevező, ami az ökológiai gondolkodásmódhoz köti őket? Körvonalazható-e a magyar eszmetörténetben olyan ökológiai (meta)narratíva, mely a két világháború közötti periódusba nyúlik?

³ Huszár–Litván–S. Varga (szerk): Bibó István (1911–1979). *Életút dokumentumokban*. Budapest: 1956-os Intézet–Osiris–Századvég, 1995.

⁴ „Levél Borbándi Gyulához” In: Dénes Iván Zoltán (sorozatszerk.): *Bibó István munkái, Centenáriumi Sorozat*, 7., (A továbbiakban: BIM) Budapest: Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2012, 300–400,

⁵ Erdei Ferenc: Történelem és szociológia. *Társadalomtudomány*, 1942, 4–5. 463–496.

⁶ Németh László a második *Válasz* 1949/5-ös, utolsó számában megjelent *Az első gépek* című Hajnal-tanulmányról a következőket írta Sárközi Mártának, a halálra ítélt folyóirat szerkesztőjének: „Tartalmánál fogva korszaknyitó; de emellett egy kitűnő esszéíró mutatkozik meg benne. Énnekem külön elégtétel, hisz épp ez a ’minőség forradalma’. A földművelésben, kisiparban tudtam mit jelent, de hogy a nagyiparban is megvan a lehetősége, azt ő mutatta meg nekem. Nem írtak le évek óta semmit magyarul, amiben annyira a testvért, a nagyobb tudású testvért érezném, mint cikke befejezésében. Kérem, ha beszél vele, mondja meg, (nem tudom, jelent-e ez valamit neki) mennyire el voltam ragadtatva.” Idézi: Lakatos László: *Az élet és a formák*. Hajnal István történelemszociológiája. Budapest: Új Mandátum, 1996, 36.

II. Az ökológiai dobozok

Különbséget kell tenni az ökológia fogalmának leíró-természettudományos és normatív jelentése között.⁷ A két szint már Haeckelnél, az ökológia egyik alapítójánál is keveredett. Természettudósként úgy vélte, hogy az ökológia feladata az élő szervezetek és környezetük közötti kapcsolatrendszer törvényszerűségeinek a vizsgálata. A biológiából indult ki, de új etikai világgépet formált.

Az ökológiai témák iránti érzékenység igen erős volt a századvégi német kultúrában. Németországban a *fin de siècle* modernitásválsága egybeesett a bismarcki Második Birodalom rapid modernizációja által kiváltott krízissel; a kettő összekapcsolódott.⁸ A korszak német közgondolkodása a német romantika nézeteire támaszkodva, s azokat továbbgondolva a természet fogalmát – a kultúráéval szemben – középpontba helyezte. Az oppozícióból számos egyéb ellentétpár levezethető: *organikus – mechanikus, kultúra – civilizáció, közösség (Gemeinschaft) – társadalom (Gesellschaft)* stb.

A természetet etikai értékek forrásának tekintő szemlélet kezdettől paradox. Minden azon múlik, milyen természetképet konstruálunk magunknak. A szociáldarwinizmus és Haeckel egyaránt a természetből kiemelt értékeket tette meg etikai kiindulópontnak.⁹ A szociáldarwinisták „természetében” azonban állandó élethalálharc folyik, a tépőfogak és karmok véres küzdelme az evolúció legfőbb hajtómotorja; a legrátermettebbnek bizonyuló faj képviseli a magasabb evolúciós szintet. Vagyis a szociáldarwinisták etika a *struggle for life*-ben, a túlélésért folytatott élethalálharcban vélték megtalálni az etikai normákat is.¹⁰ A másik megközelítés az együttműködő természet képéből legfőbb etikai elvként a kooperációt vezeti le. A kétféle etikára különböző politikai ideológiák épültek.

⁷ Az itt következő összefoglaló kifejtés során a következő munkákra támaszkodom: Tim Hayward: *Ecological Thought. An Introduction*. Cambridge: Polity Press, 1994, Andrew Dobson: *Green Political Thought. An Introduction*. London: Harper Collins Academic, 1990, Luc Ferry: *Új rend: az ökológia*. Fordította V. Tóth László. Budapest, 1994, Anna Bramwell *Ecology in the 20th Century. A History*, New Haven & London: Yale University Press, 1989, Peter Hay: *Main Currents in Western Environmental Thought*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 2002. Jelen tanulmány megírása során Anna Bramwell könyve kiváltképpen hasznosnak és inspiratívnak bizonyult.

⁸ Thomas Nipperdey: Probleme der Modernisierung in Deutschland. In: *Ders. Nachdenken über die deutsche Geschichte. München*, 1986, 44–59.o. Idézi: Detlef Felken: *Oswald Spengler. Konservativer Denker zwischen Kaiserreich und Diktatur*. München: Verlag C.H. Beck, 1988, 246.

⁹ Anna Bramwell: i.m. 48–51

¹⁰ Richard Hofstadter-nek a szociáldarwinizmusnak az amerikai gondolkodásra gyakorolt hatásáról írott monográfiája az amerikai színtéren túlmenően is számos tanulsággal bír: *Social Darwinism in American Thought*. Revised edition, Boston: Beacon Press, 1955.

Az ökológiai gondolat első virágkora a két világháború közötti időszak volt. Ekkor alakult ki az első – Anna Bramwell némileg átalakított kifejezését kölcsönvéve¹¹– *ökológiai doboz*, amibe rengeteg minden belefért. A doboz felirata: 'ökológia', de sokféléet tartalmaz: kultúrkritika, hanyatlástörténeti narratíva, organicista társadalomkép, holisztikus szemlélet, technológiakritika, természetvédelem, a felvilágosodás elvetése, biogazdálkodás, a paraszti életforma regenerációja, nagyváros-ellenesség stb. Ezek a dobozban különböző arányban lehetnek: egyikből több van, másiból kevesebb, egyik-másik hiányozhat is. Kérdés: milyen elemeknek kell feltétlenül benne lenniük a dobozban ahhoz, hogy arra ráragaszthassuk az 'ökológia' címkét? És az említett magyar gondolkodók betehetőek-e?

A doboz-metaforából egy további lényeges kérdés következik: különböznek-e országonként az ökológiai dobozok? A válasz egyértelműen: igen. A két világháború közötti ökológiai doboz esetében különösen. Németországban volt a leggazdagabb a tartalma. És máshova jócskán kerültek innen származó tételek. Ami nem azt jelenti, hogy másutt csupán a német mintát adaptálták. Például Amerikának volt saját, a 19. századra visszanyúló ökológiai hagyománya. Gondoljunk az amerikai *transzcendentalizmusra*, amelynek Ralph Waldo Emerson és Henry David Thoreau voltak a legnevesebb képviselői.¹² A 20. századi amerikai ökológiai gondolkodás megalapozójának, Lewis Mumfordnak a munkássága a két világháború közötti korszakban bontakozott ki. Ekkor jelentek meg a környezet és technológia viszonyával, illetve a városnak a történelemben játszott szerepével foglalkozó első nagy munkái,¹³ jóllehet intellektuális pályafutása jószerivel az egész 20. századon átívelt.¹⁴ Mumford – aki anyja révén német származású volt – első kézből ismerte az első világháború utáni német ökológiai gondolkodást. Ám az a teória, amit részben erre a német tradícióra támaszkodva munkált ki, jellegzetesen amerikai. A német ökológiai kultúrkritika autoriter vagy éppen náci felhangjai nála teljesen hiányoznak; a Jeffersonig visszanyúló

¹¹ Bramwell, i.m. 13–21. Módosításom annyi, hogy míg Bramwell egy ökológiai dobozról és azon belül két periódusról beszél, én a két korszakot két külön doboznak tekintem.

¹² Peter Hay: i.m. 7–9,

¹³ A legfontosabbak: *The Story of Utopias*. London–Calcutta–Sydney: George G. Harrap & Co. Ltd., 1923, *Technics and Civilization*, London: George Routledge & Sons, Ltd. 1934, *The Culture of Cities*. New York: Harcourt, Brace and Company, 1938.

¹⁴ Donald L. Miller vaskos életrajza átfogó és alapos pályaképet ad: *Lewis Mumford. A Life*. New York: Weidenfeld & Nicolson, 1989.

amerikai demokratikus populizmus¹⁵ örököse ő, no meg a republikánus és pragmatista tradícióé.¹⁶

A brit autochton ökológiai hagyomány részint a romantikus angol költészetbe – William Wordsworth, Samuel Coleridge –, részint a viktoriánus romantikus antikapitalista gondolkodásba – Thomas Carlyle, William Morris, John Ruskin¹⁷– eresztette a gyökereit. Érdeemes megjegyezni, hogy Carlyle felfogásának kialakulásában döntő szerepe volt a német hatásoknak, mindenekelőtt a schellingi transzcendentális filozófiának. Az első világháború után a brit ökológiai gondolkodás ismét csak számos ponton támaszkodott a kortárs német koncepciókra: sok esetben személyes kapcsolat is segítette, vagy kiegészítette.¹⁸

Az ökológiai gondolkodás második nagy, máig tartó, korszaka az 1960-as években kezdődött.

Mivel Bibó István – s az őt inspiráló Erdei Ferenc, Németh László és Hajnal István – intellektuális szocializációja a két világháború közötti időszakban történt, bennünket mindenekelőtt az első doboz tartalma érdekel. A húszas és a harmincas években az ökológiai gondolkodást meghatározta a sajátságos szituáció, amely a 19. századi gazdasági – társadalmi – intellektuális kereteket összetörő világháború következménye volt. Németországban a háború utáni válság nagyítólencseként erősítette fel a századvégi modernitáskritikát; ami keveseket érdeklő elitista gondolati játéknak vagy ifjúsági szubkultúrának tűnt¹⁹, most *Zeitgeist*-ként, általános korhangulatként jelent meg. Legismertebb és legnépszerűbb megfogalmazását a *kultúra–civilizáció* ellentétpárra épülő spengleri filozófiában nyerte el.²⁰ A *Nyugat alkonyának* első kötete 1920-ban bestseller lett: a német olvasók úgy érezték, hogy valami alapvetőről szól a könyv: közérthető és szuggesztív szintézisét adja a német kultúrkritikai gondolkodásból kinövő és a konzervatív forradalom eszmekörében maradó

¹⁵ A populizmus alakváltozataira vonatkozóan lásd: , Margaret Canovan: *Populism*. London–New York: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1981.

¹⁶ Mumfordnak és a századforduló amerikai kultúrkritikájának kontextusára vonatkozóan lásd: Kovács Gábor: Az organikus időtől a mechanikus időig. Lewis Mumford technológia-kritikája. I–II., *Liget*, 2008/8, 88–96., illetve *Liget*, 2008/9, 73–94.

¹⁷ Erre vonatkozóan lásd: Herbert L. Sussman: *Victorians and the Machine. The Literary Response to Technology*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1968.

¹⁸ Anna Bramwell: i. m: 104–132,

¹⁹ Martin Green: *Mountain of Truth. The Counterculture Begins*. Ascona, 1900–1920. Hannover & London: Published for Tufts University by University Press of New England, 1986.

²⁰ Spenglerre vonatkozóan több kitűnő monográfia is rendelkezésre áll: Anton Mirko Koktanek: *Oswald Spengler in seiner Zeit*. München: Verlag C. H. Beck, 1968, Detlef Felken: *Oswald Spengler. Konservativer Denker zwischen Kaiserreich und Diktatur*. München: Verlag C. H. Beck, 1988, Csejtei Dezső–Juhász Anikó: *Oswald Spengler élete és filozófiája*. Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor, 2009.

gondolatoknak.²¹ Jóllehet Spenglernél nincs kifejtett ökológiai koncepció, könyvének legfontosabb motívuma a kultúra és civilizáció kettősége, a természeti és a mesterséges világ, organikus és mechanikus létszféra, lélek és szellem éles szembeállítását. A gondolat nem volt új: Hans Driesch, Haeckel egykori tanítványa, később heidelbergi majd aberdeeni filozófiaprofesszor, az aberdeeni egyetemen tartott előadásainak anyagából már 1909-ben megjelentetett egy könyvet az organikus élet filozófiájáról,²² Hans Klages pedig 1913-ban, egy ifjúsági találkozón közreadta *Der Mensch und das Leben* című későbbi esszéjének kifejezetten ökológiai eszmefuttatásait.²³

A két háború közötti német ökológiai gondolkodás számos forrásból táplálkozott: sajátos egyvelege volt vitalizmusnak, biológiai ökológiának, életfilozófiának, kultúr- és technológiakritikának. Közös vonatkoztatási pontot jelentett a romantikus hagyományból táplálkozó felvilágosodás–kritika, amely az általánossal szemben az egyedit, a racionálissal szemben az irracionálist, a diszkurzív gondolkodással szemben az intuitív megragadást preferálta. Filozófiában mindenekelőtt az alany és tárgy szembenállásából kiinduló descartesi filozófiát bírálták. Az ember nem elszigetelt gondolkodó szubjektum – fejtegette Heidegger –, hanem világával együtt adott; mindig egy világban lakozó lény, akinek autentikus a viszonya a környezetéhez, s nem racionális-instrumentalista; csak az újkor századaiban, a létfelejtés következményeként változott mindez.²⁴

A modernitás-kritika nem maradt meg a filozófiai ismeretelmélet szintjén, kiterjedt a modern parlamentáris demokrácia elméletére és gyakorlatára is. A konzervatív forradalom élesen elutasította a szerződésekkel legitimáló, az individuumok összességként felfogott liberális társadalomképet, amiből logikusan következett a parlamentáris demokrácia gyakorlatának elutasítása; ennek legismertebb képviselője Carl Schmitt volt.²⁵

A húszas-harmincas évek német gondolkodásában központi szerepet kapott a technológia problémája: a modern ember legfőbb jellemzője az általa teremtett technológiai apparátus, melynek segítségével leigazza, tönkretesz a természetet. Az egyébként is roppant heterogén német konzervatív forradalom képviselői – Spengler és Heidegger is ide sorolható – nagyon különbözőképpen vélekedtek Voltak – például Ernst Niekisch –, akik a német

²¹ A konzervatív forradalom fogalmára vonatkozóan lásd: Armin Mohler: *Die Konservative Revolution in Deutschland 1918-1932*. Ein Handbuch. Dritte, um einen Ergänzungsband erweiterte Auflage. Darmsdt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft,

²² Hans Driesch: *The Philosophy of the Organic*. London: 1909

²³ Ludvig Klages: *Der Mensch und das Leben*. Jéna: Eugen Diederich Verlag, 1937

²⁴ Heidegger modernitáskritikájára vonatkozóan lásd: Michael. E. Zimmerman: *Heidegger's Confrontation with Modernity. Technology, Politics, Art*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1990.

²⁵ Carl Schmitt parlamentarizmus-kritikájára vonatkozóan lásd: Kovács Gábor: *Demokrácia, válság, legitimitás. Kellék*, 2006/29, 7–25.

romantika 19. századi hagyományát folytatva technofób módon viszonyultak a technológiához. Niekisch apokaliptikus víziójában a technológia erőszakot követ el a természetén, lépésről lépésre lebontja a természeti határokat, s végül megsemmisíti magát az életet. A technológiai gépezet fűtőanyagát emberi testek adják, kenőolaja az emberi vér. A technológia démoni mivolta a háborúban mutatkozik meg a maga teljességében: a technológiai háború totális módon, gépies precizitással pusztít el mindent, amit organikus.²⁶

A tipikus választ Jeffrey Herf *reakciós modernizmus*ként jellemezte.²⁷ Az ide tartozó gondolkodók egyfelől elutasították a társadalmi és politikai modernitást, vagyis a racionális viszonylatokra épülő osztálytársadalmat és az egalitarizmus elvén nyugvó parlamentáris demokráciát, ugyanakkor igenelték azt a technológiai modernitást, amelyben a háborúvesztés következtében megingott német nagyhatalmi státusz visszanyerésének zálogát látta. A paradox gondolati pozícióban²⁸ sajátosan keveredtek archaikus és modern elemek. Archaikus volt a társadalomkép: a rideg, kalkulatív és személytelen racionalizmuson nyugvó társadalmi viszonylatok helyett valamiféle modernizált kaszt- vagy hűbéri rendszert tartott kívánatosnak, amelyben az elitet és a vezetetteket személyes viszonylatok kötnék össze. Úgy gondolták, a pénzarisztokráciát a személyes kiválóság alapján rekrutálódó új elitnek kell felváltania.²⁹ Spengler szerint az új cézárizmus korában a pénz hatalmasságai lelépnek a színről, s helyükbe a föld és a vér hatalmát képviselő, a társadalomból organikus módon kinövő új vezetőréteg lép.³⁰ Az organicista társadalomkép ezekben a koncepciókban nem szükségképpen járt együtt antiindividualista kollektívizmussal: a leendő új elit legfontosabb erényeként – a romantika hősmítoszát felelevenítve – a heroizmus jelent meg.

A racionalizmus elutasítása és a modern technológia egyidejű igenlése közötti ellentmondást úgy oldották fel, hogy a gépet nem a mechanikus ráció működéséből, hanem a feltaláló organikus-intuitív jellegű teremtő aktusából eredeztették. Ahogy Spengler írta: a gép a nyugati kultúra fausti lelkületének terméke, s mint ilyen ezen kultúra legfőbb jellemzőjének, a hatalom akarásának a megtestesülése. A technológia a ragadozó állat biológiai sajátosságaként felfogott technika emberi megfelelője: a ragadozó zsákmánynak tekinti környezetét, s a technika (s persze a technológia) eredeti a zsákmány megszerzésének sajátos

²⁶ Anna Bramwell: i. m. 184.

²⁷ Jeffrey Herf: *Reactionary modernism. Technology, culture, and politics in Weimar and the Third Reich*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

²⁸ U. o. 1–17.

²⁹ A weimari Németország évei az elitelméletek igazi virágkorát hozták. Ezeket kimerítően tárgyalja Walter Struve: *Elites against Democracy. Leadership in Bourgeois Political Thought in Germany, 1890-1933*. Princeton - New Jersey: Princeton University Press, 1973.

³⁰ Uo. 232–273.

metódusa.³¹ A feltaláló-konstruktőr a fausti mágia örököse, aki nem a ráció, hanem – Fausthoz hasonlatosan – a megfelelő mágikus formulák segítségével kényszeríti szolgálatra a föld szellemeit.³² Nem nehéz felismerni a szándékot, hogy a Weber által varázstalanítottként leírt modern világot újból megtöltsék varázslattal. A technológia-koncepció azért figyelemreméltó, mert Spengler – miközben filozófiáját az organikus kultúra és a mechanikus civilizáció szembenállására alapozza – a technológia naturalizálásával rögtön fel is oldja természetes és mesterséges szféra dichotómiáját. Spengler a maga korában korántsem állt egyedül ezzel a koncepcióval. Ernst Jünger – aki Spengler mellett a 20-as évek német közgondolkodásának másik sztárfigurája a háborús generáció frontélményét szuggesztíven-expresszíven ellenállhatatlan természeti erőként ábrázolja.³³ Jünger szerint a háború utáni világ átmeneti időszakban van: a polgár *Gestalt*-ját a munkás *Gestalt*-ja váltja fel. A pszichológiából ismert Gestalt szótári jelentése alak vagy alakzat; Jüngernél egyfelől totalitásként, másfelől egy korszaknak alakot adó forma.³⁴ Történetfilozófiai értelemben minden korszaknak megvan a maga *Gestalt*-ja, vagy formája, amely rányomja a bélyegét az adott történelmi periódusra. A kialakulóban levő modern korszaknak sajátos formát a munkás *Gestalt*-ja ad, amely a munkást történelmi típusként jeleníti meg. A munkás a polgári individuumot váltja fel. A típus meghaladja a kollektívum–individuum ellentétet. Az egyes immáron nem individuum, hanem típus.³⁵ A típus maszkot visel, amelynek számos változata

³¹ Ezt egy kései írásában fejtette ki: Oswald Spengler: *Ember és gép. Egy új életfilozófia vázlatja*. Fordította Sz. Mátray Sándor. Budapest: Atheneum é.n., Spengler technika-képére vonatkozóan lásd: Gilbert Merlio: Spengler und die Technik. In: *Spengler heute. Sechs Essays mit einem Vorwort von Hermann Lübbe*. Herausgegeben von Peter Christian Lude. München: Verlag C.H.Beck 1980, 100–122.

³² „A technika feltételezi a megigézés és elvarázslás szellemi képességeit A teoretikus kritikus szellemű jós, a technika embere pap, a feltaláló próféta (...) A modern varázsló képe: egy kapcsolótábla karokkal és kijelzőkkel, melynek segítségével a munkás egy gombnyomásra hatalmas erőket hoz működésbe, anélkül, hogy annak lényegéről bármi sejtelve volna. (...) A fausti feltaláló és felfedező teljesen egyedülálló jelenség. (...) Újra és újra csak nem tudtak ellenállni ennek a becsvágnak: kifürkészni Istentől titkát, hogy maguk válhassanak Istenné. Azért fürkészték a kozmikus taktus törvényeit, hogy aztán erőszakot kövessenek el rajta; a gép eszméjét mint egy olyan kis kozmosz eszméjét teremtették meg, amely már csak az embernek engedelmeskedik.” /Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya II*. Fordította: Simon Ferenc. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1994, 375, 716, 719–720./ Hamvas Béla 1934-es esszéjében – egy frissen megjelent angol nyelvű könyv apropóján – a modern tudományt egyfajta mitológiaként definiálja: Természettudományos mitológia. In: Hamvas Béla 33 esszéje. Budapest: Bölcsész Index, 1987, 45–57. Az írást Németh Lászlónak is elküldte, aki ezt az értelmezést elutasította. Németh – Spenglerhez hasonlóan a Bacontól származó ’vallatás’-metaforát használva – nem a mitológia, hanem a mágia örököseként határozta meg a modern tudományt: „Igazad van, amikor a természettudomány és technika szövetségét hangsúlyozod. Ez a szövetség a természettudomány legfontosabb ismertető jele, de épp ez különbözteti meg a mitológiáktól, amelyekkel összekevered. Ha a tudomány a vallató, a technika volt mellette a spanyolcsizmával, hüvelykszorítóval dolgozó hóhér. Technika és természettudomány szövetsége egy kényszervallatás. Amit te mítosznak nevezel: költészet, a természettudomány azonban a mágia örököse.” /Vita Hamvas Bélával. In: Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben I*. Budapest: Püski, 1992. 375./

³³ Jüngerre vonatkozóan lásd: Jeffrey Herf: i. m.: 70–108., Michael. E. Zimmerman: i. m.: 46–65.

³⁴ Ernst Jünger: *Der Arbeiter. Herrschaft und Gestalt*. Ernst Jünger Werke, Band 6., Essays II. Stuttgart: Ernst Klett Verlag, 38–39

³⁵ Uo., 129.

lehetséges a gázmaszktól a nők sminkjéig. Az új korszak vezéreszméje nem a polgári korszak kiüresedett szabadságfogalma, hanem a háborús lövészárkokból ismert *hősies realizmus*. Aki ennek jegyében cselekszik, nem az egyéni biztonságot, hanem a veszély keresését tartja szem előtt. A halál, a vér és a föld közelségében a szellem keményebb vonásokat ölt, sötétebb formába öltözik; az egyéni élet leértékelődik. A technika a polgár számára kényelmét szolgáló eszköz, segítségével el is szigetelte magát az ősi elemektől.³⁶ Az új világkorszakban lelepleződik az organikus és mechanikus szféra egysége; a technikai eszköz emberi szervként működik, természetes és mesterséges egybeolvad.³⁷ Beköszönt a kiborgok ideje, a technológia segítségével megvalósuló totális mozgósítás korszaka.

A két világháború közötti német (ökológiai) kultúrkritikát az tette igazán problematikusá, ami utána következett: a weimari korszakot felváltó náci éra természetkultusza. És nem kerülhető meg a kérdés –sem a konzervatív forradalommal, sem pedig a reakciós modernizmussal összefüggésben –: mennyiben tekinthető a nácizmushoz vezető patológus német fejlődés egyik kórtünetének? Peter Hay, a nyugati ökológiai tradíció fő áramlatait tárgyaló könyvében fontosnak tartja, hogy kitérjen a fasizmus és az ökológia viszonyának problémájára.³⁸ Anna Bramwell pedig ugyancsak élesen kérdezi, lehet-e sajátosan német betegségnek tekinteni az ökológiát (legalábbis a két háború közötti változatában). Egy tanulmánykötet címe még ennél is provokatívabban fogalmaz: *Mennyire voltak zöldek a nácik?*³⁹ (A kötet elülső borítóján légi fotó látható: vörösfenyőkből kialakított, közel kétszáz láb átmérőjű horogkeresztet, valahol Brandenburgban. A csemetéket az 1930-as években ültethette el egy erdész, így fejezte ki a náci rendszer iránti elkötelezettségét. Az alakzat túlélte a háborút és a kommunista időköt; csak a magasból volt észrevehető, kizárólag az őszi és a téli hónapokban. 1992-ben fedezték fel, 2000-ben kivágták a fákat). Persze óvakodni kell az elsietett általánosításoktól – erre figyelmeztet az ökológiai gondolkört fenntartásokkal kezelő Luc Ferry is⁴⁰ Mindenesetre a két háború közötti heterogén természetű ökológiai doboz tartalma erős affinitást mutat a totalitárius koncepciók iránt.

---

³⁶ Uo. 54–55.

³⁷ Uo. 196–197

³⁸ Peter Hay, 166-172, 182-185.

³⁹ Franc-Josef Brüggemeier – Mark Cioc – Thomas Cell (editors): *How Green Were the Nazis? Nature, Environment, and Nation in the Third Reich*. Athens, Ohio: Ohio University Press, 2005.

⁴⁰ „Gyakran hangsúlyozták, mennyire nyugtalanítóan közel áll egymáshoz a fundamentalista ökológiát éltető földszertet és a harmincas évek fasisztoid eszmevilága (...) ez a szemrehányás időnként jogos lehet. A nácizmustól okkal tart bárki, s ezt a szent félelmet eljátszva könnyű eleve lejáratni minden ökológiai törekvést. (...) Ilyen alapon nyugodtan fasisztának minősíthetnénk az autópályák építését, hiszen, mint tudjuk, ez volt a hitleri rezsim legnagyobb teljesítménye.” /Luc Ferry: i. m. 204./

III A föld és a természet motívuma a két háború közötti magyar eszmetörténetben

Az ökológiai problematika és Bibó István gondolatvilágának ökológiai affinitása – közötti kapocs a parasztság problematikája. Ez egyszerre fontos motívuma a korabeli ökológiai kultúrkritikának és kiindulópontja a magyar népi mozgalomnak. Nagyon különböző módokon lehetett erről beszélni: a spektrum az organicista-mitologikus koncepcióktól a racionális közgazdasági megközelítésig terjedt. Az előbbieken a paraszt organikus kapcsolatban van a földdel, mintegy növényként nő ki a talajból; szerves része a nagy világegésznek, s mint ilyen a nemzet vitalitásának alapja, életerejének fő letéteményese. A mitologikus alakként ábrázolt paraszt egyaránt központi figurája *A Nyugat alkonyának*, Szabó Dezső regényeinek és publicisztikájának; ő a végső erőtartalék, archimedesi pont, segítségével, új életet lehelve a széthulló nemzeti közösségbe, meg lehet fordítani a dekadens modernitás önpusztító folyamatait.⁴¹

A. Erdei Ferenc

A középosztálybeli Bibó Istvánt a parasztproblematikával Erdei Ferenc, az ifjúkori jóbarát ismertette meg; ő vezette a népi mozgalomhoz is. Erdei koncepcióját kezdettől fogva a szociológus racionális megközelítése jellemezte. Ez akkor is igaz, ha a harmincas években született műveiben ez másféle attitűddel keveredett.⁴² A parasztság problematikáját a weberiánus uralomszociológia szempontjai szerint tárgyalta. Az érdekelte, mi a helye a társadalom uralmi viszonylataiban a parasztságnak. Hajnal István történelemszociológiájának hatására⁴³ – több ponton is módosultak nézetei, de mindvégig olyan társadalmi csoportként definiálta a parasztságot, amely nem rend, nem osztály, s valahol a társadalom alatt helyezkedik el. Ebből eredt a kettős társadalom koncepciója, amely gondolatvilágának

⁴¹ „A paraszt az örök ember, függetlenül mindenféle kultúrától, ami a városokban honos. Megelőzi és túl is éli azokat, érzéketlenül, nemzedékről nemzedékre tenyészve, földhöz kötődő foglalkozásokra és képességekre korlátozódva: misztikus lélek, nyers, a gyakorlatihoz tapadó értelem; alapja, és soha ki nem apadó forrása a vérnek, amely a városokban a világtörténelmet csinálja. /Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya I*. Fordította Juhász Anikó, Csejtei Dezső. 135./

„Ha az arisztokrácia és a középosztály valami történelmi csodából máról holnapra eltűnnék: értékes egyének vesznének el, de maga a faj integrálisan megmaradna. A magyarság élete és halála, faji megmaradása, sajátos fejlődése és jövője a magyar parasztban határozódik meg. /A magyar paraszt. In: Szabó Dezső: *Az egész látóhatár. I*. Budapest: Püski, 1991., 182./

⁴² *A Parasztok* szubjektívizmusára vonatkozóan lásd: Némedi Dénes: *A népi szociográfia 1930–1938*. Budapest: Gondolat, 1985, 232–233

⁴³ Erre vonatkozóan lásd: Bognár Bulcsu: *Erdei Ferenc szociológiája*. Budapest: Loisir, 2010, 67–94.

centruma maradt. A szaktudósi szerepet nála aktivizmus egészítette ki:⁴⁴ alapvető kérdése volt, hogy miként lehet a parasztságot emancipálni, felemelni társadalom alatti embertelen helyzetéből. Ez a törekvés vitte a kommunista párthoz, melyben a megkövesedett magyar társadalmi erőviszonyokat szétrobbantani tudó és akaró egyetlen politikai erőt vélte megtalálni.⁴⁵

Erdei nem ábrázolta idillikusan a parasztságot; a természethez kötő viszonyát sem olyasféle állapotként jelenítette meg, mint ami alternatívája lehet a modern civilizáció természettel szemben ellenséges, azt leigázni és kizsákmányolni akaró magatartásának. Az 1938-as *Parasztok*ban – leginkább szubjektív és lírai hangvételű írásában – utalt arra, hogy a parasztságnak a természethez való premodern viszonyulása nem dominatív, hanem kooperatív, ami abból ered, hogy nem emelkedett ki ebből a környezetből Bibó Erdei munkásságát elemző 1940-es írásában lényegre törően foglalta össze:

„Második munkája, a *Parasztok* tartalmazza a leszámolást az idillikus, természeti környezetben élő, egészséges s a társadalom erőtartalmát jelentő parasztság illúziójával. (...) a természeti és harmonikus állapotban élő embernek, a parasztnak a *Parasztok*-ban megrajzolt képéhez és leleplezett illúziójához is tartozik egy látomás, mely Erdei minden munkáján végigvonul: az emberi méltósággal teljes, öntudatos, eleven, mozgékony, teljesítőképes, vállalkozó, szabad közösségekben élő s a maga szabadságával és a kultúra javaival élni tudó »polgárosodott« embernek a képe.”⁴⁶

A bibói értékelés Erdei mezőváros-utópiájára utal. Ez olyan harmadikutas koncepció, amely a tanya és város szintéziseként láttatott makói mezővárosi fejlődésben mutat követendő példát. Az így értelmezett mezőváros emberléptékű településforma, amely egyszerre jelenthet alternatívát a túl nagy és túl elidegenedett létformát jelentő nagyváros és a parasztot túlságosan sok kötöttséggel megterhelő falu között. Erdei, és az ő nyomán Bibó, mindenekelőtt a mezővárosi létformának a politikai és kulturális – civilizatórikus vonásait hangsúlyozza. A teória rokonságot mutat Mumfordhoz (és köre) erősen ökológiai fogantatású urbanisztika város-koncepciójával.⁴⁷ A várost ugyanis kölcsönviszonyában szemléli

⁴⁴ Bognár Bulcsú: *A népies irányzat a két háború között*. Budapest: Loisir, 2012, 27–52.

⁴⁵ Erdei politikai fejlődésrajzára vonatkozóan lásd: Nagy J. Endre: Harcban az angyallal. In: Nagy J. Endre: *Eszme és valóság. Magyar szociológiatörténeti tanulmányok*. Budapest–Szombathely: Pesti Szalon & Savaria University Press, 1993, 103–118.

⁴⁶ Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok I.* Budapest, Magvető, 1986, 190, 199.

⁴⁷ John L. Thomas: Lewis Mumford, Benton MacKaye, and the Regional Vision, Howard P. Segal: Mumford's Alternatives to the Megamachine: Critical Utopianism, Regionalism, and Decentralization. In: Thomas P. Hughes–Agatha C. Hughes (szerk.): *Lewis Mumford. Public Intellectual*. New York – Oxford: Oxford University Press, 1991, 66–109.

környezetével. Bibó jó érzéssel mutat rá arra, hogy Erdei szeme előtt az északi országok példája lebeg, ahol a paraszti életforma úgyszólván „belenőtt” a modern világba. (Erdeire ez csak a harmincas évek végéig érvényes, mert aztán feladja a mezővárosi parasztpolgárosodás utópiáját.) Az észak-európai fejlődés eszményítésére jó példa Kodolányi János *Suomija*, melyben Finnország a kívánatos minta.

A lehetséges ökológiai affinitás szempontjából összegezve a fiatal Bibóra oly nagy hatást gyakorló Erdei nézeteit, azt kell tehát mondanunk, hogy ezekben az ökológiai tematika nem jelenik meg, ám urbanisztikai koncepciója implicit módon magában rejt egy ilyen jellegű továbbgondolás lehetőségét – ennyit lehet konklúzióként megfogalmazni anélkül, hogy az erőszakos belemagyarázás bűnébe esnénk.

B. Németh László

Németh Lászlót sem lehet ökológiai gondolkodóvá avatni, céloim itt csupán az ökológiai affinitás létének vagy nemlétének a kimutatása. A Németh–Bibó kapcsolat kezdetben egyoldalú volt: Bibó a kortárs kultúrkritikai koncepciókat nagy valószínűséggel Németh László egyszemélyes folyóiratából ismerte meg. A második világháború után mindketten a Sárközi Márta által indított második *Válasz* szerzői lettek⁴⁸ – kapcsolatuk ekkor kölcsönössé vált és túlélte a folyóirat 1949-es megszűnését. Mindketten annak a többkevesebb rendszerességgel összejáró baráti társaságnak voltak a tagjai, amelybe beletartozott Illyés Gyula és Borsos Miklós is.⁴⁹

Németh László nézetei jelentősen változtak az idők során.⁵⁰ A tágabb értelemben vett *Tanú*-korszakban, tehát az 1930-as évek elejétől gondolkodása a minőségiszocializmus eszmekörére s az ahhoz kapcsolódó *kert*-metafora köré szerveződött. Történetfilozófiai koncepciójának első átfogó kifejtése a *Magyarság és Európa* című, 1935-ös esszéjében található. Az írás kiindulópontja a haladás-gondolat elvetése, ami jelzi, hogy Németh László is a korabeli hanyatlás-teóriákat vallotta. A történelem e szerint nem értékakkumulációs folyamat, minden kultúra bölcsőjében – véli – ott van elrejtve valamennyi Isten pénzéből,

⁴⁸ A második *Válasz* történetére vonatkozóan lásd: Széchenyi Ágnes: *Lélegzetvétel. Válasz. 1946-1949.* Budapest: Argumentum, 2009

⁴⁹Huszár–Lítván–S. Varga (szerk): *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban.*, 395.

⁵⁰ Németh László monográfiája, Grezsa Ferenc az alkotói pályát korszakolva hangsúlyozza azt, hogy Németh alkotói periódusai egy-egy gondolati centrum köré szerveződnek, amely az adott korszakban születő művek fő rendező elveként funkcionál: Grezsa Ferenc: *Németh László háborús korszaka 1938–1944.* Budapest: Szépirodalmi, 1985, 6

amit aztán az illető kultúra több-kevesebb idő alatt felél. Tagadja a Spengler-hatást,⁵¹ pesszimista historicizmusa mégis a németére emlékeztet. Valóban nem a kultúra–civilizáció dichotómiában gondolkodik, amelyben a civilizáció a modernitásban mechanikussá váló kultúra második fázisa. Németh kultúra-fogalma organicista jellegű, azonban szerinte – Spengler felfogásától eltérően – a kultúra élő organizmusának megkövesedése nem következik be szükségszerűen. Nem fatalista. A kultúra újra és újra revitalizálódhat. Ez attól függ, hogy megjelenik-e egy olyan elit – a Németh-féle újnemesség –, amely magáévá teszi az aktuális koreszmét, átlendíti a kultúrát az aktuális válságon. Metaforikusan fogalmazva: a kultúra képes arra, hogy újrafoganjon, megfiatalodjon.

Ismét csak a kortárs német – és nemcsak német – kultúrkritikai elképzelésekkel rokonítja Németh László koncepcióját a *gyár* és a *kert* szembe állítása (A Németh László gondolatmenetei egyébként több ponton párhuzamosan futnak Wilhelm Röpke harmadikutas teóriájával).⁵²

„Az ember több mint termelő és fogyasztó, több mint kizsákmányolt és kizsákmányoló. Az ember kis természet, amely, amely kiszakadt, és visszakívánczik a nagy természetbe. Kiszakadtságát hivatásnak érzi, s visszakívánczását jelekben adja a világ tudtára. Az ember természete szerint hűséges és ünneplő lény. Hű lelke hangjához, s ünnepre kész a világvalóságokkal szemben. Minél erősebb hűségében, s minél később erre az ünnepi felemelkedésre: annál diadalmasabb ember. A kultúra addig nagy és egészséges, amíg kötni és emelni képes a hű és ünnepszomjas embert. Az állam addig igazi közösség, amíg egy kultúrában élő, egy hűséggel és egy ünneprenddel összefűzött egyének közös egyénisége, s a gazdasági élet addig gazdasági élet (s nem gazdasági szolgaság), amíg a gazdaság nem vált el az élettől, a termelés az ünnepléstől, a búza azonkívül, hogy kenyér: élet-halálnak is titka, s a marha azontúl, hogy megfejhető állat, velünk egy sorsba varázsolt élőlény.”⁵³

A gondolatmenet egyfelől mutatja a korabeli kultúrkritikai gondolkodás ökológiai affinitását, ugyanakkor felsejlenek benne a kritika politikai vonatkozásai, amelyek a modern individualizmus elutasításából fakadnak. A két háború között innen sokszor egyenes út vezetett az erre az individualizmusra alapozott parlamentáris demokrácia elvetéséhez: a természethez való nem kizsákmányoló, kooperatív viszony az adott gondolatkörben jól

⁵¹ Ezt a kérdést tárgyalja Monostori Imre: *Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása*. Budapest: Magvető, 1989, 177–180.

⁵² Röpke koncepciójára vonatkozóan lásd: Kovács Gábor: *Tervezés és/vagy demokrácia. Demokráciafelfogások a második világháború alatt és után – nemzetközi eszmetörténeti körkép*. In: Rainer M. János – Ständeisky Éva (szerk.): *A demokrácia reménye. Magyarország 1945*. Budapest: 1956-os Intézet, 2005, 21–24.

⁵³ *Magyarország és Európa*. In: Németh László: *Sorskérdések*. Budapest: Magvető és Szépirodalmi, 1989, 268–269.

összefért a diktatórikus politikai formák méltánylásával.⁵⁴ Németh Lászlónál is erőteljes a parlamentarizmus-kritika.

A 19. század – írja *A magyarság és Európában* – a *homo oeconomicus* évszázada volt. A gyár korszaka a *homo oeconomicus* uralmát hozta magával Ennek az embertípusnak a viselkedését legfőbb értéként a kalkulatív racionalitáson alapuló gazdasági érdekérvényesítés határozza meg. Ezzel szemben a kert korszakában a *homo oeconomicus*-t a *homo aesthetico-culturalis*, míg a gazdasági versenyt a kulturális verseny váltja fel. Ez a történetfilozófia az elméleti kerete az 1933–1934-es politikai publicisztikájában kifejtett reformjavasolatainak, amelyeket – miután az Új Szellemi Front kudarca nyilvánvalóvá tette, hogy Gömböstől nem várható reform – 1935-ben *Kapások* című utópikus esszéjében fejtett ki.

A kerettörténetben az utópikus hagyomány utazás motívuma álomként jelenik meg: a szerző a nyári melegben elalszik a családi birtok szőlősorai között, s olyan mezőgazdasági kommunában ébred fel, amelyet az általa lefektetett elvek alapján szerveztek. Ebben az álomvilágban győzött a kapás-forradalom, vagyis nemcsak Magyarországot, hanem egész Közép-Európát a Németh László-féle minőségsszocializmus elvei alapján rendezték be. A régió telepés- és faluszövetkezetek hálózataként, valamiféle konföderációjaként működik. A alapegység a telepés-szövetkezet, amely mezőgazdasági minőségtermelést folytat. A telepés-szövetkezet szocialisztikus kommuna-szerűség, földközeli életmódja mélyen átítatott kultúrával. A föld, a közösség és a kultúra háromszögében a profán létezés *reszakralizálódik*: a munka hétköznapi világa mintegy maga is megszentelődik a nagy közösségi kulturális ünnepek által – ezeket Adynak, Berzsenyinek, Vörösmartynak és Csokonainak szentelik –, amelyek harmonikusan illeszkednek az évszakok váltakozásába. A munkások a szőlőben versmondásban versengenek, a közös ebédlőben Keatsset citálnak angolul, görög drámákat fordítanak; a szövetkezeti Közép-Európa minden évben elküldi versenyzőit a nagy – szellemet és testet összemérő – olimpiákra. A szerző kérdésére, hogy az efféle versengés vajon nem az individualizmus jele-e, álombeli házigazdája ezt feleli:

„A versenynek nem az a célja nálunk, hogy egy isten legyen s a többi bámuló, hanem hogy a csoportok belső szerkezete – az egyének rendje a csoportban – a csoportok versenyében helytálljon. – S e csoportok megint csak egyének, úgy-e, nagyobb csoportokban s így felfelé? – kérdeztem én, mert abban, amit a Bíró egyéniségről és közösségről mondott, a magam álmát ismertem fel. Igen, a versenyzőknek ez a hierarchiája a közösségben: ez

⁵⁴ Azóta is visszatérő problémája ez az ökológiának. L: Freya Mathews (szek.): *Ecology and Democracy*. London & Portland, Frank Cass, 1996.

Európa. – Ez volt Görögország, ez a civitasokra épült római impérium, s ez a középkor keresztény köztársasága.”⁵⁵

A Németh-féle koncepcióban is megtalálni a német kultúrkritikai tradíció eklektikusságát.⁵⁶ Elitizmus és szocializmus, a parlamentáris demokráciával szembeni mélységes gyanakvás, politikacsömör, a konkrét egyedi iránti vonzódás, az életidegen absztrakciók iránti averzió, a természetközelség dicsérete, a haladás elutasítása, a heroikus pesszimizmusnak mint a cselekvés vezérfonalának ajánlása – mindez egyszerre.

Felbukkan az átlátható és lételeteli otthont jelentő *tájhaza* – szemben a nagyobb, az egyes ember számára absztrakcióként létező politikai egységekkel. A – Heidegger koncepciójára emlékeztető – természetben otthonos lakozás és parlamentarizmus-kritika a *Tájhaza és alkotmány* (1935) című írásban ugyanannak a gondolatmenetnek a két egymást követő lépése.⁵⁷

Németh László azért jelentett fontos orientációs pontot a fiatal Bibó Istvánnak, mert mindenekelőtt ez közvetítette számára a kortárs kultúrkritikának azokat a jellegzetes toposzait, melyek a harmincas évek második felének esszéiben, mindenekelőtt az *Elit és szociális érzék* és *A pénz* című Bibó-írásokban jelentek meg. A Bibó–Németh kapcsolat bizonyos értelemben a háború után teljesebben ki; ekkor vált személyessé. Németh nézetei a későbbiekben is inspirálták Bibót. Ezért röviden jelezni kell azokat az elmozdulásokat, amelyek Németh László történelemfelfogásában a világháborút követő évtizedekben következtek be.

⁵⁵ Kapások. In: *A minőség forradalma. Kisebbségben II.* Budapest: Püski, 1992, 832.

⁵⁶ Farkas János: László: Minőség, vállalkozás, reform. Németh László a Tat-kör vonzásában In: Farkas János: László: *Világra jönni. Értelmezések.* Budapest: Cserépfalvi, 1995, 28–46. A Tat-körre vonatkozóan: Jeffrey Herf: i. m.: 197.

⁵⁷ „Mekkora legyen ez a tájhaza? Ez elsősorban földrajzi kérdés. A tájhaza akkora, amekkora a táj. Talaj, növényzet, nép kultúra sajátosságai, ha nem is éles határral, de érezhető góccok körül rendeződnek, tudjuk mi a Nyírség, Göcsej, Őrség, Pilis. A földrajztudósok dolga, hogy e tájak világos térképét elkészítsék. De a tájhaza határát nemcsak földrajzi tényezők szabják meg: lélektaniak is. A tájhaza (nem úgy mint az elvont, iskolában tanított haza), valóságos, szívvel számon tartható, szemmel bejárható egység, melyen az ember valóban otthonos. (...) Az ipari népvándorlásnak vége. A földművelés és ipari tömegtermelés emberfölöslege a minőségi földművelés felé szivárogoz.; a század gyára: a kert. A kert olyan szántó, amelyen sűrűbben laknak az istenek s a szikkadt hivatalnokból is misztikus etióp lehet. A kert megszünteti talp és föld között a halott szigetelő réteget; az ember világa magánya helyett a környezete. Népvándorlás és figyelemvándorlás ez a változatok és árnyalatok felé: innen az új idők kedves jelszavai: táj kutatás, demográfia, regölés, aszerint ki mennyire tudós vagy sarlatán. A tájhazát a telepítés vágja ki a világból, de ez az új figyelemvándorlás hódítja meg. Ha minden annyira a miénk, amennyire ismerjük, a tájhaza: egy új honfoglalás nemzetség szállása.

Sok minden van a világon, ami tulajdonképpen nincs. Például képviselő nincs; csak egy ember, akit a választókerületre rásóznak; népképviselőt sincs, csak egy testület, amely valamiképpen összeáll. Táj azonban van s a tájhaza sokszorososan lesz egy szövetheteti telepítés után. (...) A párt: a parlamenti rendszer nagy erkölcstelensége: bünszövetkezet a mandátum szerzésre, szerződés a mindent támogatásra vagy mindent szabotálásra, pecsét a szájra, egyenruha a véleményre. /Tájhaza és alkotmány. In: Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben III.* Budapest: Püski, 1999, 1911–1912–1913./

A gépi civilizáció vagy világcivilizáció problematikája, a háború éveiben jelent meg gondolatvilágában.⁵⁸ 1943-ban Nagyváradon tartott egy előadást, amelyben már föllehetők az érlelődő fordulatot elemei. Ebben a – távolról sem ok nélkül – oly sok vitát kavart kisebbség-teóriát értelmezi át oly módon, hogy ezzel egyben gondolkodásának új kereteit is kijelöli. A kisebbségi léthelyzetet eloldja az asszimiláció kérdéskörétől; ennek egyfelől az a következménye, hogy az elválasztódik a háború idejére már teljeséggel diszkreditálódott fajfogalomtól, másfelől egy civilizációs fejlődési séma keretében új jelentésre tesz szert. Ebben a keretben a kisebbségi szituáció a háború utáni világállapot alapvető jegyeként tűnik fel; a gépi civilizáció az, amely nem csak a kis népeket, de általában véve az emberiséget alávetett, kisebbségi pozícióba szorítja:

„Mi ez a kisebbségbe szorító varázslat? Mi zúdit a fehér emberre is századok óta nem kóstit szenedéseket? A technikával szövetkezett martalóc: a gépesített hatalmaskodás. Ez érzi úgy, hogy a másik nép lelke annyit ér, ahány ágyúja van. Ez tereli kollektív hordákba a nemzeteket. Ez szab alacsony normákat Isten súgta gazdagságunkra. Ez ellenőrzi készülékeivel álmunkat. Ragadozás és tehetetlenség: ellentmondásnak látszik. De szörnyű ragadozó tehetetlenség van az emberrel szövetkezett gépben: nem bír megállni a lelkek leigázásában. A naponként váltakozó ellenségeken túl a mi harcunk is ez ellen az ember–gép kentaur ellen folyik. Ez fog végiggázolni szorgalmunk vetésén, amíg csak az emberből kisanyargatott hősiesség, nagyság, önfeláldozás – mondjuk ki, az Isten – a szeretet háziállataivá nem töri a véres masinákat.”⁵⁹

Németh Lászlót érdeklődése a háborút követően, már a vásárhelyi években a tudománytörténet felé fordult; úgy látta, hogy az újkori természettudomány volt az, ami a későbbi világcivilizáció magját jelentő európai civilizációt egyedivé tette. *Ragadozó erkölcs* és *növényi erkölcs* általa felállított dichotómiája arra sarkallta, hogy erkölcs és politika viszonyával foglalkozzék. Ezért írt az európai gandhizmus szükségességéről. Gandhi képében a politika és morál viszonyát helyezte a középpontba. Ahogyan Bibót is, a politikai cselekvés természete izgatta.

⁵⁸ A probléma részletes tárgyalását lásd: Füzi László: *Alkat és mű. Németh László 1901–1975*. Pozsony: Kalligramm, 2000, 537–567.

⁵⁹ Nagyváradai beszéd In: *A minőség forradalma. Kisebbségben II*. Budapest: Püski, 1992, 1294.